

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXX

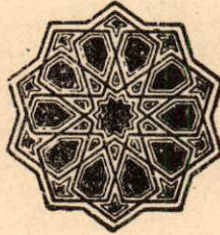

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXX

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Muhammed b. Abdulkerim eş-ŞEHRİSTANİ <i>El-Milel Ve'n-Nihal (Mukaddimeler)</i> Tercüme: Doç. Dr. Abdurrahman Küçük, Arş. Gör. Mustafa ERDEM, Ar. Ok. Adem AKIN	1
Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>Modern Psikolojinin Bazı Meseleleri</i>	35
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU <i>Şeyhulislam Arif Hikmet ve Medine-i Münevverede Kurduğu Kütüphane</i>	111
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU <i>Kültürümüzde Din</i>	131
Doç. Dr. Beyza BİLGİN <i>Almanya Federal Cumhuriyetinde Türk Çocuklarına İslami Din Dersi Program Geliştirme Çalışmaları</i>	143
Doç. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU <i>Mâtüridi Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi</i>	155
Doç. Dr. Mehmet BAYRAKDAR <i>Risâla Fi Ilm at-Tasawwûf li Dâvud al-Kaysari</i>	171
Gershom G. SCHOLEM <i>Gizli Yahudi Cemaati: Türkiye Dönemleri</i> Çeviren: Doç. Dr. Abdurrahman Küçük	217
R.C. MACRIDIS <i>Amerika Birleşik Devletlerinde Laiklik</i> Çeviren: Yard. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ	245
Chikh BOUAMRANE <i>İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış</i> Tercüme: Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZICI	265
Chikh BOUAMRANE <i>İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları</i> Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZICI	279
Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR <i>Türklerin Kabe'ye Yatıklar Hizmetler</i>	287
MUHİBBUTDİN EL-HABİB <i>İslam Mezheb ve Firkalarının Birbirine Yaklaştırılması Konusu</i> Çeviren: Mehmet Hayri KIRBAŞOĞLU	293

Ar. Gör. Ethem CEBECİOĞLU <i>Hallac-ı Mansur</i>	329
<i>Kitap Tanıtma</i>	351
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU <i>Kitap Tanıtma</i>	355
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU <i>Kitap Tanıtma</i>	359
Ar. Gör. Mehmet ÖZDEMİR <i>Kitap Tanıtma</i>	363
Yard. Doç. Dr. Mahmut Coşkun DEĞİRMENCİOĞLU <i>Kitap Tanıtma</i>	369
Yazarlar: Peter BERGER ve Thomas LUCKMANN	
Çeviren: M. Rami AYAS <i>Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi</i>	375

İSLAM TARİHİNDE EĞİTİM - ÖĞRETİM KURUMLARI*

Yazan: Chikh BOUAMRANE

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZICI

Eğitim İslâm'da bir zorunluluktur. Hz. Peygamber bir hadisinde; "İlim tahsili her müslüman için bir görevdir" buyurmuş, bir başka hadisinde ise; "Beşikten mezara kadar ilmi arayınız" tavsiyesinde bulunmuştur. Müslüman İspanya'nın medreselerinin kapılarında ise şu levha yer almıştır: "Dünya yalnızca dört sütun üzerinde durur: Alimlerin ilmi, büyüklerin adaleti, doğruların duâsı ve yiğitlerin kahramanlığı". İslâm ülkelerinde eğitim, küçük yaşlardan itibaren önce aile içerisinde, sonra küttâblar (temel eğitim kurumları)'da, camilerde, medreselerde ve araştırma merkezlerinde, veriliyordu. Bu eğitim erkek çocuklarını olduğu kadar, kız çocuklarını ve yetişkinleri de içine alıyordu.

TEMEL EĞİTİM KURUMLARI

Temel eğitim kurumları, çocukları 6 yaşından itibaren kabul eden Kur'an okullarıdır. Bazan müstakil, bazan da camilere bitişik olan bu okullar; yazı, okuma ve hesaplama ilgili ilk bilgileri verirler. Bu yaşta, özellikle hafızaya öncelik tanınır. Nitekim **İbn Sinâ**, 10 yaşındayken Kur'an'ı ezberlediğini, aynı zamanda da, edebiyat, dinî ilimler ve hesaplama ilgili temel bilgilere sahip olduğunu ifade eder.¹ Daha ileri yaşlarda ise, öğretmenler, dersleri ve önceden verilmiş olan kaideleri izah etmeye başlarlar.

Pedagojik sistem, **İbn Haldun**'un da belirttiği gibi,² bölgelere göre hayli değişiklik arz eder. Mağrib'de bilhassa Kur'an öğretimine ve surelerden bir miktar öğrenildikten sonra da güzel yazıya başlamaya

* Bu makale Chikh Bouamrane tarafından yazılmış olup, "Panorama de la Pensée Islamique" adlı eserin 219-226. sayfeleri arasında yer almaktadır. (Paris, 1984).

1 **İbn Sinâ**, "Biographie", Livre de Science, c. I.

2 **İbn Haldun**, Mukaddime, s. 397-399.

öncelik verilirdi. Hadis, hukuk, şiir veya tarihî metinlerin öğretiminden sakınılırdı. Buna karşılık Endülüs'te, Kur'ân'a şiir, gramer ve güzel yazı ilave ediliyordu. İfrikiya (Tunus)'da ise Kur'ân ve güzel yazıya geniş yer ayrılırken, aynı zamanda çocuklar dinî ilimlerin öğretimine başlatılırdı. Doğa'da da, Endülüs'teki gibi bir çok bilim dallarının öğretimi yapılırdı.

İslâm dünyasında öğretmenlerin sağlıklı, ahlaklı ve sağlam bilgi sahibi olmak gibi özelliklerinin bulunmasına dikkat edilir.³ Aynı zamanda onların, geniş bir hoşgörü sahibi, iyiliksever ve hakbilir olmaları istenirdi. Öğretmenlerde bu vasıfların bulunması, onların, gerektiğinde öğrencileri mükâfatlandırması veya cezalandırabilmesinde, velilerin itimatlarını kazanmaları için zaruridir. Nihayet titiz çalışan ve iyi davranış sahibi olan öğrencilerin cesaretlendirilmeleri gerekir. Onlar için törenler düzenlenir, elbiseler giydirilir ve para verilerek sevindirilirler.⁴ Cezalar ise, azarlama, izin kesme ve şayet gerekli ise, bir kaç kamçı veya sopa darbesinden ibarettir. **İbn Haldun**, bazı aşırı davranışlardan söz ederek, öğretmenleri, bedenî cezaların mahzurlarının faydalarından daha çok olduğu konusunda uyarır.⁵

Öğretmenlerden, öğretim sırasında esnek ve öğrencilerin yaşlarına uygun metotlar kullanmaları; dersleri anlaşılır bir dille, basitten zora doğru gitmek suretiyle işlemeleri; zekâyâ ve beceriye önem vermeleri istenirdi. Nihayet karşılıklı olarak bir itimat ve yardımlaşma ortamının tesisi arzu edilirdi.

Öğretmenlerin maaşları genel olarak düşüktü⁶. Maaşları bazan öğrenci velileri, bazan da çeşitli müesseseler veya camilere bağlı vakıf kuruluşları tarafından ödenirdi. H.V. / M. XI. yüzyıldan itibaren, özellikle büyük müesseselerde, maaşlar aylık ödemeler şekline dönüştü. Bir kısım ailelerin öğretmene, evde öğretim karşılığı ödeme yapmış olmaları mümkündür. Bazı defa ise, şu veya bu bilgin kendi kızının eğitimini bizzat üstlenmiş ve onu küttaba göndermemiştir. Kayravan'ın meşhur kadısı **İmam Sahnûn**'un⁷ durumu bu hususa bir örnek teşkil eder. Gayet tabii bu durumlar istisna olarak kalırlar.

3 Al-Gazâlî, *İhya*, c. I, s. 46-47.

4 Miskeveyh, *Tezhibu'l-ahlâk* Le Caire, 1323 / 1905, s. 420.

5 İbn Haldun, A.g.e., s. 339.

6 Câhiz, *Al-Bayân wa'l-tabyin*, Caire, c. I, s. 140.

7 İbn Sahnûn, *Adab al-mu'allimîn*, Caire.

CAMİLER

Camiler İslâm'da baştan itibaren birer ibadet ve aynı zamanda da eğitim yerleri olarak karşımıza çıkar. İlk eğitimci de bizzat Hz. Peygamberin kendisidir. O, mescidde sahabesine Kur'ân'ı açıklıyor ve dinin prensiplerini öğretiyordu. Camiî'nin bir eğitim yeri olarak değerlendirilmesi şeklindeki bu usul, günümüze kadar devam etmiş bulunmaktadır. Camiler, bütün İslâm dünyasında birer ibadet ve eğitim yeridir. Cemaat orada dinî ilimler, edebiyat tarih, mantık, matematik öğrenir. Bağdad, Şam, Kahire, Tunus, Tlemsen ve Kurtuba Cami-Üniversiteleri profesörlerinin şöhreti ve verdikleri öğretimin kalitesiyle bütün İslâm dünyasında meşhur olmuşlardır.⁸

Cami içerisinde öğrenciler, her bilim dalının hocası çevresinde halka'lar halinde yer alırlar. Aynı zamanda birden çok halka bulunur ve öğrenciler bunlar içerisinde kendilerine uygun olanını seçerler. Yine camilerde, orta ve yüksek düzeyde kurlar bulunabilir. Örnek vermek gerekirse; Ezher Camii öğrencileri iki değişik seviyededirler. Orta derecedeki öğretim 5 sene devam eder ve dinî ilimler, felsefe, matematik, fizikten oluşur. Yüksek derecedeki öğretim ise 4 senedir ve ya İslâm Hukuku, veya Arap Dil ve Edebiyatı veyahutta Kelam-Akaid dallarında yoğunlaşır. Yakın bir geçmişte bunlara dördüncü bir ihtisas kolu, Tıp ilave edilmiş bulunmaktadır.

Genel olarak dersler, hoca veya başarılı öğrenciler arasında seçilen yardımcıları tarafından önce dikte ettirilir, bundan sonra tekrar ele alınarak düzeltilir. Bu dikte ettirilmiş veya Emâlî (أمالی) dersler elle kopya etmek veya baskı suretiyle yayılır. Örnek olarak İspanya'da el-Kâli, Doğu'da el-Murtaza'nın Emâlî'leri sayılabilir. Bir el kitabı, devamlı müracaat kitabının kullanılmış olması da mümkündür. Kısa metin halindeki bu kitabı öğrenciler önceden temin ederler, hoca da onu izah eder, açıklar. Derste hazır bulundular, gerekiyorsa soru sorabilirler, hoca da, dersin akışı içerisinde bunlara cevap verir.

İslâm Eğitim Tarihinde klasikleşmiş çok sayıda mürasaat kitabını biliyoruz. Bir fikir edinmek üzere onlar arasından en çok kullanılan, izlenmiş olanlardan bir kaçını saymak mümkündür. Hadis sahasında özellikle İmam Mâlik'in *Muvatta'* ve Buhari'nin *Sahih'i Akâidde Lakâni'nin Cevheretü't-Tevhîd* ve Sunusi'nin *Akâide'si*, Gramerde İbn

⁸ A. Shalabi, *Târîkh al-Tarbiyya al-Islâmiyya (Histoire de l'education Islamique)*, Caire, 1977, 5. baskı, s. 106.

Mâlik'in *Elfiye*'si, Hukukta **Halîl**'in *Muhtasar*'ı ve **İbn Ebi Zeyd**'in *Risâle*'si, Edebiyatta **Müberra**d'ın *Kâmil*'i, Tıpta **Râzî**'nin *Hâvî* ve **İbn Sinâ**'nın *Kânun*'u okutulmuşlardır.

Öğrenim seviyeleri derece derece imtihanlar ve diplomalarla değerlendirilir. Hocalar dahi, hiç değilse başlangıçta, ders vermek için özel haklara sahip değillerdir. Onları da öğrenciler bir çeşit imtihandan geçirirler. Hazır bulunanların karşısında yerlerini aldıklarında, hocaların oturarak öğrencilerinin sorularına cevap vermeleri gerekir. Şayet bunda başarı kazanamazlarsa, Bağdad'da hukukçu **Ebu Hanîfe**'nin başına geldiği gibi, öğrenimlerini tamamlamaları gerekir.⁹ Hadis hocaları, en iyi öğrencilerine, onların şu hadis eserini veya şu hadis serisini okutabileceklerini, bunları kendi yanlarında tahsil etmiş olduklarını gösterir belgeler vermede öncelik taşırlar. Daha sonra bu yetki, İcâzet usulü geliştirildi ve yavaş yavaş bütün dallara yayıldı. Tarihçi **İbn Ebi Usaybia**'nın naklettiğine göre,¹⁰ tıpta, bir imtihan sonucu diploma verilmesi uygulaması H. IV/M.X. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Tabiatıyla, ehil olmayan doktorlara, hastaların tedavisi müsaadesini vermek tehlikeliydi.

Camide öğretim görevinde bulunan hocalar büyük ün kazanmışlardır. an çok tanınmışlar arasında Basra'da **Hasan el-Basri**, Bağdad'da **İbn Hanbel** ve **Ebu Hanîfe**, Medine'de **Malik İbn Enes**, Şam'da **İbn Teymiye**, Kahire'de **Şafii**, Kayravan'da **Sahnûn**, Kurtuba'da **İbn Rüşd** sayılabilir.

Başlangıçta hocalar maaş değillerse de, H.V/M. XI. yüzyıldan itibaren, kendilerini tamamiyle görevlerine verebilmelerini sağlamak için, düzenli ücret ödenmesi usulü benimsendi. Bunu bizzat devlet veya vakıflar üstleniyordu.

MEDRESELER VE ARAŞTIRMA ENSTİTÜLERİ

Medreseler (Collèges) 459/1066'a doğru Selçuklu Veziri **Nizâmü'l-Mülk** (Ö. 485/1092) tarafından Bağdad'da kuruldu. Nizamü'l-Mülk, arkadaşı ve hemşerisi olup, bizzat Bağdad Nizamiyesi'nde de ders vermiş olan **Gazali** gibi Tus'ludur. Endülüslü Seyyah **İbn Cübeyr** (Ö. 614/1217) Abbâsî başkentini ziyaret ettiğinde, burada 30 medrese

9 A. Shalabi, A.g.e., s. 260 (*Suyûti, Biographie d'Abû Hanîfa*).

10 A. Shalabi, A.g.e., s. 269 (*Tabaqât al-Atibbâ, c. I, s. 222*).

saymıştır.¹¹ Genellikle bu müesseseler, vakıflar tarafından tesis edilmişlerdir. Biz bu kurumların hangi şartlar altında çalıştıklarını gösteren ve vakfiye diye isimlendirilen bir çok belgeye sahip bulunmaktayız. Medreseye bırakılmış olan mallarla, öğretmenlerin ücretleri, çeşitli vazifeleri olan görevlilerin maaşları ödenmekte; öğrencilerin barınma, giyinme ve yiyecek ihtiyaçları karşılanmakta idi.

Zamanla medreseler hemen bütün İslâm ülkelerinde kuruldu. Ve az veya çok belli dallarda ihtisasa yöneldiler veyahut ta şu veya bu fikhî ekole tahsis edildiler. Nitekim Bağdad'da Mustansırıyye Medresesi Tıbbaya ayrılmıştı. Daha sonra, teorik olarak edinilen bilgilerin pratik tecrübeyle tamamlanması gayesiyle, tıp tahsilinin hastanelerde de verilmesi zarureti hissedildi. Şam'da Emir Nureddin tarafından tesis edilmiş olan büyük Nuriye Medresesi, Hanefî Fıkhdında ihtisas veriyordu.¹² Fatımîlerin düşüşünden sonra Kahire'de, **Selahaddin**, sünî eğitimi veren medreseler kurdu. Mağrib ve İspanya'da bir çok medrese ün kazandı. Tlemsen'de, Sidi Bumedyen Camii'nin yanında, öğrencilerin eski odalarını şimdi bile görmek mümkündür.

Medreseler ve büyük camiler daima iyi techiz edilmiş öğrenci yurtlarıyla takviye ediliyorlardı. **İbn Cübeyr**, önce Şam'daki Nuriye Medresesini ve sonra da Halep'tekini ziyaret ettiğinde, öğrenciler için lojmanlar görmüştü.¹³ Kendilerine tahsis edilen burslar sayesinde Mağrib'den gençler oraya geliyorlardı. Aynı şekilde Kahire'deki Ezher Camii de çeşitli müslüman ülkelerden gelmiş öğrencileri pansiyoner olarak barındırmakta idi. **Makrizî**,¹⁴ orada 750'ye kadar yatılı öğrenci saydığını kaydeder. Bu öğrenciler para yardımı (burs) almakta ve kendilerine yemek konusunda da bazı kolaylıklar sağlanmakta idi. Zaviyeler bu geleneği, kendi mensuplarını eğitmekte, günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

İslâm ülkelerindeki önemli şehirlerin bazılarında araştırma enstitüleri de bulunuyordu. Bunların en eskisi 200/815 yıllarına doğru Bağdad'da **Halife Me'mun** tarafından kurulmuş olan Beytü'l-Hikme (Hikmet Evi)'dir. Bir tercüme ve araştırma kurumu olan Beytü'l-Hikme, çok sayıda bilgin ve seçkin araştırmacıyı bir araya getirmişti. Tercüme ekipleri özellikle Yunan, Süryanî, İran, Hind yazmaları üzerinde çalışıyorlar ve onları Arapçaya çeviriyorlardı. Kahire'de Fatı-

11 A. Shalabi, A.g.e., s. 359 (**İbn Cübeyr**, *Rihla*, s. 2423 ve 255).

12 A. Shalabi, A.g.e., s. 134.

13 A. Sahalabi, A.g.e., s. 295 ve 384 (**İbn Jubayr**, *Rihla*, s. 243 ve 255).

14 A. Shalabi, A.g.e., s. 190 (**Al-Mağrizî**, *Khîtat*, c. I, s. 409).

miler ise, 395 / 1005 yıllarına doğru Daru'l-Kikme adıyla benzer bir kurum tesis etmişler ve ona gerekli imkânları bahşetmişlerdi. Daru'l-Hikme'nin hukuk, tıp, mantık, matematik dallarında çalışan çok sayıda mütahassısların istifadesine sunulmuş, binlerce ciltlik eserden oluşan bir kütüphanesi vardı.¹⁵

Birçok ileri gelen bilgin ve edip de halka ve mütehassıslara açık kütüphaneler kurdular. Örnek olarak Bağdad'da nesturî doktor **Huneyn İbn İshak** ve **Vezir İbn Hakân** ile **Tarihçi Kıftî'nin** Kahire'de kurmuş oldukları kütüphaneleri saymak mümkündür. Okuma ve toplantı salonları da araştırmalara açıktır. Buralarda değişik görüşlere sahip kişiler arasında, düzenli bir biçimde ilmî müzakere ve tartışmalar yapılırdı. Ayrıca hemen bütün önemli medreselerin ve büyük camilerin de kütüphaneleri bulunurdu. Örnek vermek gerekirse; Nizamiye Medresesinde 6000 cilde yaklaşan kitaba sahip bir kütüphanenin bulunduğunu,¹⁶ Kurtuba'da **el-Hakem'in** kütüphanesinin ise 400.000 cilt kitabı ihtiva ettiğini gösterebiliriz.

İslâm ülkelerinde bilgilerini geliştirmek isteyen kişiler tarafından bir çok ilmî geziler gerçekleştirildi. Biz bu gaye ile seyahat eden çok sayıda ilim adamını tanımaktayız. Örnek olarak; astronom ve tarihçi **el-Birunî** (Ö. 442 / 1050)'yi verebiliriz. Birunî Hindistan'a gitti, Hint dilini, edebiyatını, Felsefesini ve ülkede gelişen ilimleri öğrendi. Gözlemlerini günümüzde de müracaat kitabı olma özelliğini koruyan bir eserde topladı. **Yahya İbn Yahya el-Leysi** ise, Medine'ye gitmek üzere Kurtuba'dan yola çıktı. Burada Maliki hukukunu öğrendi ve daha sonra döndüğü İspanya'da yaydı. **Buhari'**ye gelince, o, hayatının 16 senesini, hadis toplamak üzere birbirinden çok uzak ülkelere seyahatle geçirdi. Tabib **Huneyd İbn İshak** (Ö. 263 / 877) tıp yazma ve mecmualarını araştırmak üzere uzun süreli yolculuklar gerçekleştirdi. Biz, okunması son derece öğretici-eğitici olan, bu tarzda bir çok seyahat-nâme veya özel adıyla Rihla'ya sahip bulunmaktayız.

Buraya kadar çizmiş olduğumuz parlak tablo, bazı İslâm ülkelerinde ve büyük merkezlerde, eski geleneğini canlı olarak koruduysa bile; politik anarşi ve ekonomik, kültürel çöküşün sonucu olarak **İbn Haldun** (Ö. 808 / 1406)'dan itibaren bölgelere göre az veya çok değişen oranlarda değer kaybetmeye başlamıştır. Bundan sonra artık devlet, cemaatler ve her çeşit cemiyetler tarafından sistemli bir eğitim çabası-

15 **Al-Maqrizi**, *Khitat*, c. I, s. 409.

16 **İbn al-Cevzi**, *Sayd al-Khâtir*, s. 366-7.

nın başlatılabilmesi için, yakın geçmişi ve bir çok müslüman ülkedeki yeniden canlanması beklemek gerekmiştir. Günümüzde çeşitli İslâm devletlerinde dinî eğitim veren Kur'ân okulları, camiler, üniversiteler, enstitüler ve kütüphaneler yerlerini yeniden almış bulunuyorlar. Modern eğitim sistemi yayılıyor ve bir çok ülke milli gelirinin önemli bir bölümünü eğitim ve öğretime ayırıyor.¹⁷

Zamanımızda İslâm ülkelerinde eğitim-öğretim sahasında iki eğilim görülüyor. Daha ağır basan birinci eğilim, halâ yaşayan gelenek ve İslâm medeniyetinin getirdiği değerlerle günümüzün ihtiyaçlarını, ikincisinin birinciyle uyduğu oranda birleştirilmesinden ibarettir. Eğitim-öğretim metotları, yöntemler, pedagojik yapı ve idarî mekanizma ülkelere göre ufak farklılıklar göstermekle birlikte, bu esas çerçevede içerisinde kabul edilmiştir. Ülkeler ve eğitimciler arasında periyodik olarak gerçekleştirilen konferanslar ve kollekyumlar bu sahadaki çalışmaların ve öngörülen hedeflerin koordinasyonuna imkân sağlamaktadır. Arap birliği çevresinde görev yapan Arap eğitim, bilim ve kültür kurumu (ALECSO) ile yerel büroları veya her iki yılda bir toplanan genel kuruluşla UNESCO gibi bazı mütahassis kuruluşlar bu sahadaki toplantı ve görüş alış-verişini kolaylaştırmaktadırlar.

İkinci eğilim ise Türkiye ve Tunus gibi bazı ülkelerde görülmekte ve çok açık bir biçimde Batı'nın laik sistemine yaklaşmaktadır. Türkiye'de Mustafa Kemal ve taraftarları Avrupa'nın pedagojik yapısını ikame edebilmek için dinî eğitim sisteminin kaldırılması gerektiğine inandılar. Onlara göre ancak bu şartla Türkiye gelişebilir ve modern bir devlet olabilirdi. Tunus'ta bu derece ileri gidilmediyse de, imkânların elverdiği ölçüde Batı örneğine yaklaşıldı.

Bununla birlikte son senelerde, günümüz müslüman ülkelerinin çoğunda, mevcut durumu az veya çok birleştirme yolunda ana kaynaklara bir geri dönüş gözlenmektedir. İslâm ülkelerindeki uyanış da bu eğitim politikasıyla izah edilmektedir. Zamanımızda, İslâm dünyası genelinde, İslâm hümanizmasıyla uyuşmayan doktrin ve görüşleri benimsemeksizin, eğitimin teknik gelişmelerinin gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir.

17 Sarfedilen gayreti tesbit edebilmek için Unesco'nun etutlerine müracaat yeterlidir.